

XALQARO MINTAQALARDA INSON HUQUQLARI MONITORINGI TIZIMLARI: YEVROPA, AMERIKA, AFRIKA VA OSIYO YONDASHUVLARI TAQQOSIY TAHLILI

Hakimova Xandona¹

Toshkent davlat yuridik universiteti

KEYWORDS

inson huquqlari, mintaqaviy monitoring, Yevropa inson huquqlari sudi, Amerika inson huquqlari komissiyasi, Afrika inson va xalqlar huquqlari komissiyasi, xalqaro huquq.

ABSTRACT

Mazkur maqolada inson huquqlarining xalqaro darajada himoya qilinishida mintaqaviy monitoring mexanizmlarining o'rnini va ahamiyati tahlil qilinadi. Yevropa, Amerika, Afrika va Osiyo mintaqalarida shakllangan monitoring tizimlari, ularning huquqiy asoslari, institutlari, hamda nazorat mexanizmlarining funksional xususiyatlari qiyosiy yondashuv asosida o'rganiladi.

2181-2675/© 2025 in XALQARO TADQIQOT LLC.

DOI: **10.5281/zenodo.15620028**

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Xalqaro huquq doirasida inson huquqlarining kafolatlanishi va amalga oshirilishini ta'minlash maqsadida yaratilgan monitoring tizimlari nafaqat universal, balki mintaqaviy darajada ham shakllangan bo'lib, ularning huquqiy asoslari, institutsional tuzilmalari va monitoring yondashuvlari mintaqaviy xususiyatlarga ega.

Yevropada inson huquqlari sohasidagi hamkorlik xalqaro mintaqaviy tashkilotlar – Yevropa Kengashi, Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti (keyingi o'rinlarda – YXHT)² va Yevropa Ittifoqi doirasida amalga oshiriladi.

Yevropa Kengashining (keyingi o'rinlarda – YK, Kengash) asosiy maqsadi — inson huquqlari va asosiy erkinliklardan foydalanish huquqiga ega bo'lgan barcha shaxslar uchun o'z yurisdiksiyasidagi davlatlar o'rtasida yuksak birlikka erishishdan iboratdir (1949-yilgi Yevropa Kengashi Nizomining 1-moddasi). Bu birlik inson huquqlari, demokratiya va huquq ustuvorligi g'oyalari va tamoyillarini amalga oshirish va himoya qilishga qaratilgan³.

Yevropa Kengashi doirasida inson huquqlarining himoyasi quyidagi vositalar orqali amalga

¹ Toshkent davlat yuridik universiteti OAV huquqi yo'nalishi magistranti

² YXHT doirasida nazarda tutilgan inson huquqlarini himoya qilish mexanizmi huquqiy emas, balki siyosiy xarakterga ega bo'lib, ushbu tashkilot tomonidan qabul qilinadigan hujjatlar siyosiy kelishuvlar sifatida qaraladi.

³ Права человека : учеб. пособие / С. А. Балашенко [и др.] ; науч. ред.: С. А. Балашенко, Е. А. Дейкало. – Минск : Юнипак, 2015. – С. 41.

oshiriladi:

- konvensiyalar (xalqaro shartnomalar),
- rezolyutsiyalar,
- tavsiyalar ishlab chiqish orqali,
- shuningdek, a'zo davlatlarning ushbu hujjatlar bo'yicha olgan majburiyatlariga rioya etishini nazorat qilish maqsadida nizomiy va nizomdan tashqari, jumladan konvensiyaviy organlar orqali amalga oshiriladi.

Yevropa Kengashining kodifikatsiya faoliyati quyidagilarga qaratilgan shartnomalarni ishlab chiqish va qabul qilishni o'z ichiga oladi:

a) asosiy huquq va erkinliklarni mustahkamlovchi shartnomalar⁴:

- 1950-yildagi "Inson huquqlari va asosiy erkinliklarni himoya qilish to'g'risidagi Yevropa konvensiyasi" va unga qo'shimcha protokollar,
- 1961-yilgi (1996-yilda qayta ko'rib chiqilgan) "Yevropa ijtimoiy xartiyasi",
- 1954-yildagi "Yevropa madaniy konvensiyasi",
- 1997-yildagi "Fuqarolik to'g'risidagi Yevropa konvensiyasi" va boshqalar;

b) inson huquqlari va erkinliklarining jiddiy va tizimli buzilishiga oid normativ-huquqiy hujjatlar:

- 1987-yildagi "Qiynoqlar, shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni tahqirlovchi muomala yoki jazolarning oldini olish to'g'risidagi Yevropa konvensiyasi",
- 1997-yildagi "Biologiya va tibbiyotda inson huquqlari va qadr-qimmatini himoya qilish to'g'risidagi konvensiya" va unga tegishli uchta protokol,
- 1977-yildagi "Terrorizmga qarshi kurash to'g'risidagi Yevropa konvensiyasi" va boshqalar;

v) ayrim ijtimoiy guruhlar huquqlarini himoya qilishga oid shartnomalar:

- 1977-yildagi "Mehnatkash-migrantlarning huquqiy maqomi to'g'risidagi Yevropa konvensiyasi",
- 1992-yildagi "Milliy ozchiliklarni himoya qilish to'g'risidagi Ramka konvensiyasi",
- 1983-yildagi "Zo'ravon jinoyatlar qurbonlariga yetkazilgan zararni qoplash to'g'risidagi Yevropa konvensiyasi",
- 1980-yildagi "Qochqinlar bo'yicha javobgarlikni o'tkazish to'g'risidagi Yevropa konvensiyasi" va boshqalar⁵.

Yevropa Kengashi konvensiyalarining aksariyati ochiq xarakterga ega bo'lib, ularga Kengash a'zosi bo'lmagan davlatlar ham qo'shilishi mumkin. Masalan, Belarus Respublikasi Yevropa Kengashi a'zosi bo'lmagan holda, Yevropa madaniy konvensiyasi hamda Yevropa mahalliy o'zini o'zi boshqarish xartiyasiga qo'shilgan.

Inson huquqlari sohasidagi asosiy va ilk xalqaro shartnomalardan biri bu – 1950-yilda qabul qilingan Inson huquqlari va asosiy erkinliklarni himoya qilish to'g'risidagi Yevropa

⁴ Нурханов М. Механизмы ООН по мониторингу за соблюдением государствами-членами их международно-правовых обязательств в области прав человека // Конституционный контроль в странах СНГ: Сборник аналитических статей. – Нур-Султан: Конституционный Суд Республики Казахстан, 2021. – С.7.

⁵ Права человека : учеб. пособие / С. А. Балашенко [и др.] ; науч. ред.: С. А. Балашенко, Е. А. Дейкало. – Минск : Юнипак, 2015. – С. 43.

konvensiyasi (keyingi o'rinlarda – Yevropa konvensiyasi, Konvensiya, YKIE). Ushbu konvensiya huquqiy demokratik davlat uchun majburiy bo'lgan fuqarolik va siyosiy huquqlar hamda asosiy erkinliklarning minimal majmuasini belgilaydi. Biroq, bu ro'yxat muntazam ravishda yangi xalqaro-huquqiy hujjatlar orqali kengaytirilmoqda. Yevropa konvensiyasiga kiritilgan qo'shimcha protokollar Yevropa huquqiy himoya tizimiga fuqarolik va siyosiy huquqlarning deyarli to'liq ro'yxatini kiritgan bo'lib, bu uni mazmunan Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktga yaqinlashtirdi. Biroq, Yevropa konvensiyasi ayrim huquqlar va ularni cheklash shartlarini aniqroq va kengroq tarzda belgilaydi⁶.

Hozirgi kungacha 16 ta protokol qabul qilingan bo'lib, ular fuqarolik va siyosiy huquqlarning turli jihatlari, protsessual masalalar va Yevropa Inson huquqlari sudining islohotiga doir o'zgartirishlarni o'z ichiga oladi. Yevropa konvensiyasi va unga qo'shimcha protokollar ishtirokchisi faqat Yevropa Kengashi a'zosi bo'lgan davlatlar bo'lishi mumkin.

Yevropa konvensiyasida ijtimoiy-iqtisodiy huquqlar mustahkamlanmagan, bu esa G'arbiy Yevropa davlatlarining ushbu huquqlarga nisbatan qarashlarini aks ettiradi. Ular bu huquqlarni dasturiy huquqlar deb baholab, ularning amalga oshirilishini davlatning resurslari va taraqqiyot darajasiga bog'liq, deb hisoblaydi.

Shuningdek, Yevropa konvensiyasi, Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktdan farqli o'laroq, kollektiv huquqlarni o'z ichiga olmaydi, chunki G'arbiy Yevropa yondashuviga ko'ra, Konvensiya faqat individuall shaxs huquqlarini tartibga solishga qaratilgan bo'lishi kerak.

Yevropa konvensiyasining 1-moddasiga muvofiq, har bir ishtirokchi davlat Konvensiyaning I bo'limida nazarda tutilgan huquq va erkinliklarni o'z yurisdiksiyasida bo'lgan har bir shaxsga taqdim etish majburiyatini olgan. Boshqacha aytganda, Konvensiyaga a'zo har bir davlat mazkur huquq va erkinliklardan nafaqat o'z fuqarolari, balki chet elliklar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, agar ular ushbu davlat yurisdiksiyasiga tushsa, ham foydalanishini ta'minlashi shart⁷.

Konvensiyaning I bo'limida (2–18-moddalar) ishtirokchi davlatlar tomonidan ta'minlanishi lozim bo'lgan asosiy huquq va erkinliklar sanab o'tiladi. Ular quyidagilardan iborat⁸:

- Hayot huquqi (2-modda);
- Qiynoqlar va g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni tahqirlovchi muomaladan ozod bo'lish erkinligi (3-modda);
- Qullik va majburiy mehnatdan ozodlik (4-modda);
- Shaxs erkinligi va daxlsizligi huquqi (5-modda);
- Adolatli sud muhokamasi huquqi (oqilona muddatda ko'rib chiqilish sharti bilan) (6-modda);
- Jinoyat qonunchiligi bo'yicha orqaga qarab amal qilmaslik prinsipi (7-modda);

⁶ Балащенко С. А. и др., ук. соч., С. 44.

⁷ Права человека : учеб. пособие / С. А. Балащенко [и др.] ; науч. ред.: С. А. Балащенко, Е. А. Дейкало. – Минск : Юнипак, 2015. – С. 44.

⁸ Council of Europe. European Convention on Human Rights. Rome, November 4, 1950. Accessed May 25, 2025. https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG.

- Shaxsiy va oilaviy hayotga, uy-joyga va yozishmalar maxfiyligiga hurmat huquqi (8-modda);
- Fikr, vijdon va diniy e'tiqod erkinligi (9-modda);
- So'z erkinligi (10-modda);
- Tinch yig'ilishlar va uyushmalar erkinligi (11-modda);
- Nikohdan o'tish huquqi (12-modda).

Har bir shaxs davlat organlari oldida samarali huquqiy himoya vositalaridan foydalanish huquqiga ega (13-modda). Konvensiya huquq va erkinliklardan foydalanishda kamsitishga yo'l qo'ymaslikni kafolatlaydi — ya'ni, ushbu huquqlardan foydalanish jinsi, irqi, teri rangi, tili, dini, siyosiy yoki boshqa e'tiqodlari, milliy yoki ijtimoiy kelib chiqishi, milliy ozchilikka mansubligi, mulkiy holati, tug'ilishi yoki boshqa holatlarga ko'ra cheklanishi mumkin emas (14-modda)⁹. Biroq, mazkur modda, xuddi 10 va 11-moddalar kabi, ishtirokchi davlatlarga chet ellik fuqarolarning siyosiy faoliyatiga cheklovlar kiritish imkonini ham beradi (16-modda)¹⁰.

Urush yoki xalq hayoti xavf ostida qolgan favqulodda holatlarda, ishtirokchi davlat Konvensiya bo'yicha o'z majburiyatlaridan chetlashuvchi choralarni qo'llashi mumkin (15-modda). Biroq quyidagi huquqlar bo'yicha cheklovlar mutlaqo yo'l qo'yilmaydi¹¹:

- 2-modda (hayot huquqi),
- 3-modda (qiynoqlarni taqiqlash),
- 4-modda, 1-band (qullik taqiqlanishi),
- 7-modda (jinoyat qonunining orqaga qarab amal qilmasligi),
- hamda O'lim jazosi bekor qilinishi to'g'risidagi 6-sonli Protokol (ushbu Protokolni ratifikatsiya qilgan davlatlar uchun).

1952-yilda qabul qilingan 1-sonli Protokol orqali Konvensiyaga quyidagi huquqlar qo'shilgan¹²:

mulkdan bimalol foydalanish huquqi (1-modda);

ta'lim olish huquqi (2-modda);

yashirin ovoz berish yo'li bilan erkin saylov o'tkazish huquqi (3-modda).

1963-yilgi 4-sonli Protokol quyidagi yangi qoidalarini o'z ichiga oladi¹³:

- shartnomaviy majburiyatni bajarmaganlik asosida ozodlikdan mahrum etishga yo'l qo'yilmasligi (1-modda);
- davlat hududi doirasida erkin harakatlanish va yashash joyini tanlash huquqi (2-modda);

⁹ Magosvongwe, C. A Critical Analysis of the UN Human Rights Monitoring Mechanisms: The UPR's Role in Advancing CEDAW Mandates. – Master's diss. – Padova: Univ. of Padova, Dept. of Political Science, Law and Int. Studies, 2023. P.26

¹⁰ Council of Europe. European Convention on Human Rights. Rome, November 4, 1950. Accessed May 25, 2025. https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG.

¹¹ Права человека : учеб. пособие / С. А. Балащенко [и др.] ; науч. ред.: С. А. Балащенко, Е. А. Дейкало. – Минск : Юнипак, 2015. – С. 44.

¹² Council of Europe. (1952). Protocol No. 1 to the European Convention on Human Rights. Retrieved May 30, 2025, from https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Library_Collection_P1postP11_ETS009E_ENG

¹³ Council of Europe. (1963). Protocol No. 4 to the European Convention on Human Rights. Retrieved May 30, 2025, from https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Library_Collection_P4postP11_ETS046E_ENG

- fuqaroni o'z fuqaroligiga ega bo'lgan davlatdan chiqarib yuborish va unga kirish huquqidan mahrum qilish taqiqlanishi (3-modda);
- chet elliklarni ommaviy (kollektiv) ravishda chiqarib yuborishga yo'l qo'yilmasligi (4-modda).

1984-yilda qabul qilingan 7-sonli Protokol esa quyidagi huquqlarni mustahkamladi¹⁴:

- chet elliklarning davlat hududidan chiqarib yuborilishi holatida protsessual kafolatlarga ega bo'lish huquqi (1-modda);
- jinoiy ishlar bo'yicha apellyatsiya tartibida shikoyat qilish huquqi (2-modda);
- sud xatosi oqibatida yetkazilgan zarar uchun kompensatsiya olish huquqi (3-modda);
- takroran sudga tortilmaslik yoki ikki marta jazoga tortilmaslik huquqi (4-modda);
- turmush o'rtoqlarning teng huquqliligi (5-modda)¹⁵.

2000-yilda qabul qilingan 12-sonli Protokol esa kamsitishning har qanday shaklini umumiy tarzda taqiqlashni nazarda tutadi¹⁶. Yevropa inson huquqlari huquqining yangiliklaridan yana biri – hayot huquqining mutlaq kafolatlanishidir:

1983-yildagi 6-sonli Protokol Konvensiyani hatto sud hukmi asosida ham o'lim jazosi qo'llashni taqiqlash orqali to'ldirdi (faqat harbiy jinoyatlar uchun bundan istisno qilingan)¹⁷;

2002-yildagi 13-sonli Protokol esa o'lim jazosi har qanday holatda taqiqlanishini belgiladi¹⁸.

Qolgan protokollar inson huquqlarini himoya qilishning amaldagi tizimi doirasida tartib-taomillarni takomillashtirish va kengaytirishga qaratilgan¹⁹.

Amerika mintaqasida inson huquqlari monitoringi tizimi Amerika davlatlari tashkiloti (ADT) doirasida shakllangan bo'lib, u inson huquqlarining xalqaro darajadagi himoyasini ta'minlashga qaratilgan eng muhim mintaqaviy mexanizmlardan biri hisoblanadi.

Amerika davlatlari tashkiloti (keyingi o'rinlarda – ADT) doirasida amal qiluvchi inson huquqlarini himoya qilish tizimi Yevropa Kengashi mintaqaviy tizimiga nisbatan bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. Avvalo, Amerika mintaqaviy inson huquqlari tizimining asosida bir vaqtning o'zida uchta hujjat yotadi²⁰:

- 1948-yilgi ADT Nizomi,
- 1948-yilgi Insonning huquqlari va majburiyatlari to'g'risidagi Amerika

¹⁴ Council of Europe. Protocol No. 7 to the European Convention on Human Rights. Strasbourg, November 22, 1984. Accessed May 30, 2025.

https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Library_Collection_P7postP11_ETSI117E_ENG.

¹⁵ Права человека : учеб. пособие / С. А. Балашенко [и др.] ; науч. ред.: С. А. Балашенко, Е. А. Дейкало. – Минск : Юнипак, 2015. – С. 44.

¹⁶ Council of Europe. Protocol No. 12 to the European Convention on Human Rights. Rome, November 4, 2000. Accessed May 30, 2025. https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Library_Collection_P12_ETSI177E_ENG.

¹⁷ Council of Europe. (1983). Protocol No. 6 to the European Convention on Human Rights. Retrieved May 30, 2025, from https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Library_Collection_P6_ETSI114E_ENG.

¹⁸ Council of Europe. Protocol No. 13 to the European Convention on Human Rights. Vilnius, May 3, 2002. Accessed May 30, 2025. https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Library_Collection_P13_ETSI187E_ENG.

¹⁹ Права человека : учеб. пособие / С. А. Балашенко [и др.] ; науч. ред.: С. А. Балашенко, Е. А. Дейкало. – Минск : Юнипак, 2015. – С. 44.

²⁰ Балашенко С. А. и др., ук. соч., С. 49.

deklaratsiyasi,

- 1969-yilgi Inson huquqlari bo'yicha Amerika konvensiyasi.

1938-yilda Peru poytaxti Lima shahrida bo'lib o'tgan 8-Mintaqaviy Amerika konferensiyasida "Inson huquqlari to'g'risidagi rezolyutsiya" qabul qilindi. Bu hujjat Amerika mintaqasida inson huquqlarini himoya qilish tizimini shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qilgan, shuningdek, inson huquqlari va erkinliklarini tizimli tarzda mustahkamlovchi ilk hujjat hisoblanadi. Unda assotsiatsiyalarga birlashish erkinligi, ishchilar tomonidan fikr bildirish erkinligi, irq va din asosida kamsitishga yo'l qo'ymaslik prinsipi keltirilgan. Rezolyutsiyada inson huquqlari urush va tinchlik muammolari kontekstida ko'rib chiqilgan bo'lib, u nafaqat birinchi mintaqaviy, balki butun jahon miqyosida inson huquqlariga hurmat prinsipini e'lon qilgan va davlatlar tomonidan tan olingan huquq va erkinliklar ro'yxatini o'z ichiga olgan birinchi xalqaro hujjat bo'lgan²¹.

1948–1969-yillar oralig'idagi uchinchi bosqich Amerika davlatlari tizimi tarixida Amerika davlatlari tashkilotining (ADT) tashkil etilishi bilan bog'liq. Panamerika ittifoqi ADTning ishlovchi organiga aylantirildi, 1970-yillarda esa ADTning Bosh kotibiyatiga aylantirildi.

ADTning asosiy hujjati – 1933-yildagi Davlatlarning huquq va majburiyatlari to'g'risidagi konvensiya bo'lib, unga bir qator protokollar bilan qo'shimchalar kiritilgan: Buenos-Ayres protokoli (1970-yilda kuchga kirgan), Kartaxena (1988-y.), Managua (1993-y.), Vashington (1997-y.) protokollari. 2015-yil 1-may holatiga ko'ra, Shimoliy va Janubiy Amerikadagi 35 davlat ADT a'zosi hisoblanadi. Shuningdek, Rossiya, Ukraina va Yevropa Ittifoqi ADTda doimiy kuzatuvchi maqomiga ega bo'lgan 62 ta davlat qatoriga kiradi²².

ADT dastlab davlatlar tomonidan, avvalo, kollektiv xavfsizlik va iqtisodiy aloqalar tizimini rivojlantirish orqali mustaqillik va demokratiyani saqlab qolish maqsadida tashkil etilgan. Inson huquqlari esa bu yo'ldagi vositalardan biri sifatida qaralgan.

Inson huquqlari bo'yicha Amerika konvensiyasi (keyingi o'rinlarda – Amerika konvensiyasi, Konvensiya) xuddi Yevropa konvensiyasi kabi, ko'p tomonlama xalqaro shartnoma bo'lib, yopiq turdagi hujjat hisoblanadi: ya'ni, unga faqat Amerika davlatlari tashkiloti (ADT)ga a'zo davlatlarga qo'shilishi mumkin²³.

Konvensiyada mustahkamlangan huquq va erkinliklar ro'yxati an'anaviy fuqarolik va siyosiy huquqlar doirasidan chiqmaydi, biroq mazkur ro'yxat Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktda va Yevropa inson huquqlari konvensiyasida (YIK) belgilangan huquqlarni o'z ichiga olgan holda, Yevropa konvensiyasiga nisbatan ancha keng qamrovli hisoblanadi.

Xususan, Amerika konvensiyasida quyidagi huquqlar mustahkamlangan²⁴:

²¹ Завгородний Вячеслав Станиславович. Контрольный механизм американской конвенции по правам человека: диссертация... кандидата Юридических наук: 12.00.10 / Завгородний Вячеслав Станиславович; [Место защиты: Российский университет дружбы народов]. - Москва, 2016.- 23 с.

²² Завгородний В.С., ук. соч., С. 26.

²³ Права человека : учеб. пособие / С. А. Балашенко [и др.] ; науч. ред.: С. А. Балашенко, Е. А. Дейкало. – Минск : Юнипак, 2015. – С. 49.

²⁴ Organization of American States. American Convention on Human Rights (Pact of San José). San José, November 22, 1969. Accessed May 30, 2025.

https://www.oas.org/dil/treaties_B32_American_Convention_on_Human_Rights.pdf.

- Ismga ega bo'lish huquqi (18-modda),
- Bola huquqlari (19-modda),
- Fuqarolik yoki milliylik huquqi (20-modda),
- Qonun oldida teng himoya huquqi (24-modda),
- Boshpana izlash huquqi (22-modda, 7-band) va boshqa huquqlar.
- Urush holati, davlat uchun xavf tug'diruvchi vaziyatlar yoki mustaqillik va xavfsizlikka tahdid soluvchi boshqa favqulodda holatlarda, ishtirokchi davlat Konvensiyadagi belgilangan talab va chegaralarga rioya qilgan holda o'z zimmasiga olgan majburiyatlardan chetlashuvchi choralarni qabul qilishi mumkin (27-modda).

Konvensiyaga ikki protokol qabul qilingan: 1988-yildagi San-Salvador protokoli iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni tartibga soladi; ikkinchi protokol esa 1990-yilda qabul qilinib, o'lim jazosini bekor qilish masalasiga bag'ishlangan²⁵.

San-Salvador protokolidagi moddalarning aksariyati Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktga mazmundoshdir. Biroq, ba'zi muhim o'ziga xosliklar mavjud:

- Protokolda kollektiv huquqlar ifodasini topmagan;
- Shaxsiy (individual) huquqlar ro'yxati esa Paktga nisbatan kengroqdir.

Xususan, Protokol quyidagi huquqlarni o'z ichiga oladi²⁶:

- Salomatlik uchun qulay atrof-muhit huquqi (11-modda),
- Yetarli oziq-ovqat olish huquqi (12-modda),
- Bolani oila, jamiyat va davlat tomonidan himoya qilish huquqi (16-modda),
- Qariyalarni himoya qilish huquqi (17-modda),
- Nogironlarni himoya qilish huquqi (18-modda).

1978-yilda Amerika konvensiyasi kuchga kirgach, Inson huquqlari bo'yicha Amerika komissiyasi (keyingi o'rinlarda – Komissiya) Konvensiyani ratifikatsiya qilgan davlatlarga nisbatan o'z amaliy faoliyatida Konvensiya qoidalariga asoslanadi. Biroq, Konvensiyani ratifikatsiya qilmagan ADTga a'zo davlatlarga nisbatan Komissiya Amerika deklaratsiyasi qoidalarini qo'llashda davom etmoqda.

Natijada, inson huquqlarini mintaqaviy darajada himoya qilishning yagona tizimi doirasida g'ayrioddiy vaziyat yuzaga kelgan: ba'zi davlatlar uchun asosiy hujjat – Amerika deklaratsiyasi (huquqiy majburiyat yuklamaydigan hujjat); boshqalar uchun esa – Inson huquqlari bo'yicha Amerika konvensiyasi bo'lib, u huquqiy majburiy kuchga ega xalqaro shartnoma hisoblanadi²⁷.

Afrika mintaqasida inson huquqlarini himoya qilish va monitoring qilish tizimi Afrika Ittifoqi

²⁵ Права человека : учеб. пособие / С. А. Балащенко [и др.] ; науч. ред.: С. А. Балащенко, Е. А. Дейкало. – Минск : Юнипак, 2015. – С. 50.

²⁶ Завгородний Вячеслав Станиславович. Контрольный механизм американской конвенции по правам человека: диссертация... кандидата Юридических наук: 12.00.10 / Завгородний Вячеслав Станиславович; [Место защиты: Российский университет дружбы народов].- Москва, 2016.- 23 с.

²⁶ Завгородний В.С., ук. соч., С. 37.

²⁷ Права человека : учеб. пособие / С. А. Балащенко [и др.] ; науч. ред.: С. А. Балащенко, Е. А. Дейкало. – Минск : Юнипак, 2015. – С. 50.

doirasida shakllangan bo'lib, u qit'a davlatlari o'rtasida inson huquqlarining xalqaro-huquqiy standartlarga muvofiq ravishda kafolatlanishini ta'minlashga qaratilgan. Afrikada inson huquqlarining rivojlanishi odatda mustamlakachilikdan ozod bo'lish, o'z taqdirini o'zi belgilash va mustaqillikka erishish uchun olib borilgan kurash nuqtai nazaridan o'rganiladi²⁸. Inson huquqlarini himoya qilishga oid Afrikadagi tarixiy holatlar 1961-yil Lagosda (Nigeriya) bo'lib o'tgan "African Conference on the Rule of Law" (Huquq ustuvorligi bo'yicha Afrika konferensiyasi)da boshlandi²⁹. Bu konferensiya yangi mustaqillikka erishgan Afrika davlatlarida inson huquqlarini muhokama qilish zaruriyatiga bag'ishlangan edi. Unda Afrika inson huquqlari konvensiyasini ishlab chiqish zaruriyati haqida fikr bildirildi; bu konvensiyaga a'zo davlatlar yurisdiksiyasidagi shaxslar murojaat qilishi mumkin bo'lgan sud tomonidan monitoring olib borilishi ko'zda tutilgan edi³⁰.

Lagos konferensiyasidan keyin BMTning Inson huquqlari bo'yicha komissiyasi Afrikada mintaqaviy inson huquqlari mexanizmini yo'lga qo'yish masalasini ilgari surish maqsadida bir qator konferensiyalarni tashkil etdi. Ular quyidagi joylarda bo'lib o'tgan: Senegal (1966), Qohira (1969), Addis-Abeba (1971), Dar es Salaam (1973), Dakar (1978) va Monroviya (1979)³¹.

1979-yil Monroviya konferensiyasida Afrikada inson huquqlari komissiyasini tashkil etish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan. Siyosiy darajada esa, Afrika Birligi Tashkiloti (OAU) 1963-yil may oyida OAU Nizomi qabul qilingandan so'ng tashkil etilgan³². Bu Nizomda inson huquqlari haqida to'g'ridan-to'g'ri hech qanday eslatma yo'q edi. Unda asosan siyosiy birlik, davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik va mustamlakachilikni tugatish masalalari ustuvor hisoblangan³³.

Shunga qaramay, OAU 1963-yildan 1978-yilgacha inson huquqlariga oid bir qancha muammolar bilan shug'ullangan, xususan, Afrikada mustamlakachilikni tugatish bo'yicha kampaniyalar hamda qochoqlar to'g'risidagi OAU konvensiyasini qabul qilgan³⁴. Biroq bu tashabbuslar milliy miqyosdagi inson huquqlari masalalari asosida shakllanmagan edi.

Keyinchalik, OAU tomonidan ichki ishlar masalalariga aralashmaslik prinsipidan voz kechilishi unga Afrika Xartiyasini qabul qilishga olib keldi. Bu o'zgarishlarga quyidagilar turtki bo'lgan:

- Mustaqillikdan keyingi Afrikadagi repressiv hukmdorlarning kuchayishi,
- Inson huquqlari bilan bog'liq xalqaro siyosatdagi yondashuvlar,

²⁸ Heyns CH. A struggle approach to human rights // Heyns CH., Stefiszyn K. (tahr.). Human rights, peace and justice in Africa: a reader. – Pretoria: Pretoria University Law Press, 2006. P. 19–20.

²⁹ Ssenyonjo M. The African regional human rights system: 30 years after the African Charter on Human and Peoples' Rights. – Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2012. – P.5.

³⁰ Viljoen F. A human rights court for Africa and Africans // Brooklyn Journal of International Law. – 2004. – T. 30. – № 1. – P. 6.

³¹ Bu tafsilot Viljoen (2004) yoki Ssenyonjo (2012) tomonidan Monroviya konferensiyasiga oid muhokamalar doirasida yoritilgan.

³² Organisation of African Unity Charter, 479 U.N.T.S. 39, kuchga kirgan sana: 13 September 1963, <http://www.au.int/en/treaties>.

³³ Okere B.O. The Protection of Human Rights in Africa and the African Charter on Human and Peoples' Rights: A Comparative Analysis with the European and American Systems // Human Rights Quarterly. – 1984. – T. 6. – № 2. – P. 142–173.

³⁴ Viljoen F. International Human Rights Law in Africa. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – pp. 156–158.

- BMT tomonidan mintaqaviy inson huquqlari rejimlarini qo'llab-quvvatlash³⁵.

Afrika xartiyasi 1981-yil iyun oyida Nayrobida (Keniya) Afrika birlik tashkiloti (OAU) tomonidan qabul qilingan va 1986-yil oktyabr oyida oddiy ko'pchilik tomonidan ratifikatsiya qilinishi ortidan kuchga kirgan³⁶. Shundan so'ng, Afrika xartiyasi doirasida bolalar huquqlari va farovonligi to'g'risidagi xartiya OAU homiyligida qabul qilindi³⁷. Siyosiy darajadagi keyingi rivojlanishlar 2001-yilda Afrika birlik tashkilotining (OAU) qayta tashkil etilib, Afrika ittifoqiga (AU) aylanishiga olib keldi³⁸. Uning asosiy hujjati — Konstitutiv akt — OAU nizomidan sezilarli darajada farq qilgan holda, qit'ada inson huquqlari bo'yicha batafsil va aniq qoidalarni o'z ichiga oladi³⁹. Konstitutiv akt muqaddimasida AUning "Inson va xalqlar huquqlarini targ'ib qilish va himoya qilishga qat'iy intilishi" ta'kidlangan⁴⁰.

Bundan tashqari, AUning 14 ta maqsadidan uchta to'g'ridan-to'g'ri inson huquqlariga taalluqli⁴¹. Shuningdek, 16 ta asosiy yo'naltiruvchi tamoyillardan oltitasi ham inson huquqlariga oid masalalarga qaratilgan⁴². Bundan tashqari, Konstitutiv akt ilg'or yondashuv sifatida "himoya qilish majburiyati" prinsipini ham o'z ichiga oladi — ya'ni, insoniyatga qarshi jinoyatlar, urush jinoyatlari va genotsid sodir bo'lganda, AU a'zo davlatlar ichki ishlariga aralashish huquqiga ega bo'ladi⁴³.

Shuningdek, Konstitutiv aktga ko'ra, AU a'zolari davom ettirilishi inson huquqlari standartlariga rioya qilish va sodiqlikni saqlash sharti bilan bog'liq. OAU doirasida qabul qilingan inson huquqlari bo'yicha shartnomalardan tashqari, AU so'nggi yillarda Afrika xartiyasini to'ldiruvchi boshqa inson huquqlari bo'yicha xalqaro hujjatlarni ham qabul qilgan. Ular quyidagilar: Ayollar huquqlari bo'yicha protokol, Afrika xalqlari va inson huquqlari bo'yicha Afrika sudini barpo etish to'g'risidagi protokol⁴⁴.

Bundan tashqari, AU tomonidan inson huquqlariga oid qabul qilingan boshqa xalqaro shartnomalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Korrupsiyani oldini olish va unga qarshi kurashish bo'yicha AU konvensiyasi,
- Demokratiya, saylovlar va boshqaruv bo'yicha Afrika xartiyasi,

³⁵ Kabata, F.N. Impact of international human rights monitoring mechanisms in Kenya: Dissertation ... Doctor of Laws (LLD). – Pretoria: University of Pretoria, Faculty of Law, 2015. – p.36.

³⁶ African Union. OAU/AU Treaties, Protocols and Charter. Accessed August 23, 2013. <http://www.au.int/en/treaties>.

³⁷ African Charter on the Rights and Welfare of the Child. Adopted July 11, 1990. OAU Doc. CAB/LEG/24.9/49 (1990).

³⁸ Evans M., Murray R. The African Charter on Human and Peoples' Rights: The System in Practice, 1986–2006. – 2-nashr. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – p.20. – URL:

<https://www.cambridge.org/core/books/african-charter-on-human-and-peoples-rights/6D39A05C240F643A4A919BEE807FADBC>.

³⁹ Organization of African Unity. Constitutive Act of the African Union. OAU Doc. CAB/LEG/23.15. Adopted July 11, 2000. Entered into force May 26, 2001. <https://au.int/en/treaties/constitutive-act-african-union>.

⁴⁰ Organization of African Unity. Constitutive Act of the African Union. Preamble. Adopted July 11, 2000. <https://au.int/en/treaties/constitutive-act-african-union>

⁴¹ Organization of African Unity. Constitutive Act of the African Union. Articles 3(e) and 3(h).

<https://au.int/en/treaties/constitutive-act-african-union>

⁴² Organization of African Unity. Constitutive Act of the African Union. Article 4.

<https://au.int/en/treaties/constitutive-act-african-union>

⁴³ Organization of African Unity. Constitutive Act of the African Union. Article 4(h).

<https://au.int/en/treaties/constitutive-act-african-union>

⁴⁴ African Union. Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Women in Africa. CAB/LEG/66.6. Adopted September 13, 2000, by the 2nd Ordinary Session of the Assembly of the Union, Maputo. Reprinted in 1 African Human Rights Law Journal, 40. Entered into force November 25, 2005.

- Afrikada ichki ko'chirilgan shaxslarga yordam ko'rsatish va ularni himoya qilish bo'yicha konvensiya⁴⁵.

Shu kontekstda quyidagi bo'lim Afrika inson huquqlari tizimini, ayniqsa monitoring mexanizmlariga e'tibor qaratgan holda tahlil qiladi.

Afrika komissiyasi 1987-yilda, Afrika xartiyasi qabul qilinganidan olti yil o'tib va xartiya kuchga kirganidan bir yil keyin tashkil etilgan. Komissiya inson va xalqlar huquqlari sohasida tajribaga ega 11 nafar shaxsdan iborat bo'lib, ular shaxsiy sifatida, yarim stavkada va olti yillik (qayta saylanish mumkin bo'lgan) muddatga xizmat qiladilar⁴⁶.

Komissiya a'zolari Afrika Ittifoqi Davlat va hukumat rahbarlari assambleyasi (AU Assembly) tomonidan, Afrika xartiyasiga a'zo davlatlar tomonidan ko'rsatilgan nomzodlar ro'yxatidan yashirin ovoz berish yo'li bilan tayinlanadi.

Umuman olganda, Afrika komissiyasiga inson va xalqlar huquqlarini targ'ib qilish va ularni Afrikada himoya qilish vakolati yuklangan. Ushbu himoya vakolati, 2008-yildan boshlab qisman Inson va xalqlar huquqlari bo'yicha Afrika sudi (African Court) tomonidan ham amalga oshiriladi. Komissiyaning targ'ibot vakolati davlatlar hisobotlarini ko'rib chiqish, huquqlar targ'iboti bo'yicha missiyalar va maxsus mexanizmlarni o'z ichiga oladi. Himoya vakolati esa, jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan yuborilgan murojaatlarni ko'rib chiqish hamda joyiga chiqqan holatda tekshiruv o'tkazish missiyalarini nazarda tutadi⁴⁷.

Afrika komissiyasining hududiy yurisdiksiyasi Afrika Ittifoqining barcha a'zo davlatlarini qamrab oladi. Komissiya o'z vakolatlarini amalga oshirish uchun yiliga ikki marotaba yig'iladi. Komissiyaning kotibiyati Banjul shahrida (Gambiya) joylashgan⁴⁸.

Yevropa, Amerika va Afrika mintaqalaridan farqli o'laroq, Osiyo qit'asida inson huquqlarini tizimli tarzda tartibga soluvchi yagona mintaqaviy xalqaro shartnoma mavjud emas. Shu bilan birga, mintaqada inson huquqlarini himoya qilish sohasida xalqaro tashkilotlarning vakolatxonalari, ayrim mintaqaviy institutlar va milliy inson huquqlari bo'yicha komissiyalar faoliyat yuritmoqda.

Xususan, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Inson huquqlari bo'yicha Oliy komissari boshqarmasining (OHCHR) Osiyo mintaqasi bo'yicha markaziy vakolatxonasi Tailandning Bangkok shahrida joylashgan bo'lib, u Bangladesh, Filippin, Malayziya, Maldiv orollari, Mongoliya, Nepal, Shri-Lanka, Papua-Yangi Gvineya va Timor-Leste davlatlarida vakillar va maslahatchilar orqali faoliyat olib boradi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mintaqaviy monitoring tizimlari global inson huquqlari himoyasi tizimining ajralmas bo'lagi bo'lib, ular nafaqat nazorat, balki ta'sirchan profilaktik vosita ham hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, mintaqaviy tuzilmalararo hamkorlikni kuchaytirish va

⁴⁵ Organization of African Unity. Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Establishment of the African Court on Human and Peoples' Rights. OAU Doc. OAU/LEG/EXP/AFCHPR PROT (III), adopted June 9, 1998.

⁴⁶ Organization of African Unity. African Charter on Human and Peoples' Rights. OAU Doc. CAB/LEG/67/3 rev. 5. Adopted June 27, 1981. Entered into force October 21, 1986. Article 30. <https://achpr.au.int/en/node/643>.

⁴⁷ Organization of African Unity. African Charter on Human and Peoples' Rights. OAU Doc. CAB/LEG/67/3 rev. 5. Adopted June 27, 1981. Entered into force October 21, 1986. Article 33. <https://achpr.au.int/en/charter/african-charter-human-and-peoples-rights>.

⁴⁸ African Commission on Human and Peoples' Rights. "About the Commission." Accessed August 18, 2013. <http://www.achpr.org/about/>

monitoring natijalarini universal standartlar bilan uyg'unlashtirish inson huquqlarini ilgari surish yo'lida muhim qadam bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Африканская комиссия по правам человека и народов. О Комиссии [Elektron resurs]. – URL: <http://www.achpr.org/about/> (murojaat qilingan sana: 18.08.2013).
2. Африканский союз. Учредительный акт Африканского союза. OAU Doc. CAB/LEG/23.15. – Принят 11.07.2000. – Вступил в силу 26.05.2001. [Elektron resurs]. – URL: <https://au.int/en/treaties/constitutive-act-african-union>.
3. Африканский союз. Протокол к Африканской хартии прав человека и народов о создании Африканского суда по правам человека и народов. OAU/LEG/EXP/AFCHPR PROT (III), 09.06.1998.
4. Африканский союз. Протокол к Африканской хартии прав человека и народов о правах женщин в Африке. CAB/LEG/66.6. – Maputo, 13.09.2000.
5. Африканский союз. Африканская хартия прав человека и народов. OAU Doc. CAB/LEG/67/3 rev. 5. – Принята 27.06.1981. – Вступила в силу 21.10.1986. [Elektron resurs]. – URL: <https://achpr.au.int/en/charter/african-charter-human-and-peoples-rights>.
6. Африканский союз. Хартия о правах и благополучии ребенка в Африке. CAB/LEG/24.9/49. – Принята 11.07.1990.
7. Балашенко С. А., Дейкало Е. А. ва бошқ. Права человека: учеб. пособие / под ред. С. А. Балашенко, Е. А. Дейкало. – Минск: Юнипак, 2015. – 216 с.
8. Council of Europe. European Convention on Human Rights. – Rome, 04.11.1950. [Electronic resource]. – URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG (accessed: 25.05.2025).
9. Council of Europe. Protocol No. 1 to the European Convention on Human Rights. – 1952. [Electronic resource]. – URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Library_Collection_P1postP11_ETS009E_ENG (accessed: 30.05.2025).
10. Council of Europe. Protocol No. 4 to the European Convention on Human Rights. – 1963. [Electronic resource]. – URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Library_Collection_P4postP11_ETS046E_ENG (accessed: 30.05.2025).
11. Council of Europe. Protocol No. 6 to the European Convention on Human Rights. – 1983. [Electronic resource]. – URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Library_Collection_P6_ETS114E_ENG (accessed: 30.05.2025).
12. Council of Europe. Protocol No. 7 to the European Convention on Human Rights. – Strasbourg, 22.11.1984. [Electronic resource]. – URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Library_Collection_P7postP11_ETS117E_ENG (accessed: 30.05.2025).

13. Council of Europe. Protocol No. 12 to the European Convention on Human Rights. – Rome, 04.11.2000. [Electronic resource]. – URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Library_Collection_P12_ETSI177_E_ENG (accessed: 30.05.2025).
14. Council of Europe. Protocol No. 13 to the European Convention on Human Rights. – Vilnius, 03.05.2002. [Electronic resource]. – URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Library_Collection_P13_ETSI187_E_ENG (accessed: 30.05.2025).
15. Evans M., Murray R. The African Charter on Human and Peoples' Rights: The System in Practice, 1986–2006. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 504 p.
16. Heyns C.H., Steffiszyn K. (eds.). Human Rights, Peace and Justice in Africa: A Reader. – Pretoria: Pretoria University Law Press, 2006. – 238 p.
17. Kabata F.N. Impact of international human rights monitoring mechanisms in Kenya: Diss. ... Doctor of Laws (LLD). – Pretoria: University of Pretoria, Faculty of Law, 2015. – 264 p.
18. Magosvongwe C. A Critical Analysis of the UN Human Rights Monitoring Mechanisms: The UPR's Role in Advancing CEDAW Mandates: Master's Diss. – Padova: Univ. of Padova, Dept. of Political Science, Law and Int. Studies, 2023. – 68 p.
19. Нурханов М. Механизмы ООН по мониторингу за соблюдением государствами-членами их международно-правовых обязательств в области прав человека // Конституционный контроль в странах СНГ: сб. аналит. ст. – Нур-Султан: Конституционный Суд Республики Казахстан, 2021. – С. 7.
20. Okere B.O. The Protection of Human Rights in Africa and the African Charter on Human and Peoples' Rights: A Comparative Analysis with the European and American Systems // Human Rights Quarterly. – 1984. – Vol. 6, № 2. – P. 142–173.